

Х. Л. БОРХЕС: ФІЛОСОФСЬКО-ПОЕТИЧНА КАРТИНА СВІТУ

Глядеться в реки времена и годы —
И вспоминать, что времена, как реки,
Знать, что и мы пройдем, как эти реки,
И наши лица минут, словно воды.

Х. Л. Борхес

Сюда, где тлеет гибельный закат,
Я шел головоломным лабиринтом,
который ткался день за днем
со днярождения.

Х. Л. Борхес

Розглядаються окремі аспекти творчості видатного аргентинського письменника Х. Л. Борхеса. Зокрема, зазначається, що для нього характерним є нав'язне гераклітівської діалектикою метафоричне сприйняття життя, як «ріки часу», рефлексивання соціокультурної дійсності в символах, за якими криється до кінця не виявлена сутність буття.

Ключові слова: Творець, усевіт, людина, філософія, поезія, символ, плинність буття, лабіринт, пам'ять.

Рассматриваются отдельные аспекты творчества выдающегося аргентинского писателя Х. Л. Борхеса. В частности, отмечается, что для него характерным является навязное гераклитовской диалектикой метафорическое восприятие жизни, как «реки времени», рефлексирование социокультурной реальности в символах, за которыми скрывается невыявленная до конца сущность бытия.

Ключевые слова: Творец, вселенная, человек, философия, поэзия, символ, текучесть бытия, лабиринт, память.

The article deals with some aspects of the outstanding Argentinean writer J. L. Borges's works. Particularly, it is observed that metaphoric life perception as «Time River» evoked by Heraclitus's dialectics and reflection of the sociocultural reality in symbols which conceal overlooked existence essence are characteristic for him.

Key words: creator, universe, human being, philosophy, poetry, symbol, existence instability, labyrinth, memory.

Кожного разу, перечитуючи твори Х. Л. Борхеса, відзначаєш рідше невлітими смислові відтінки, знаходиш нові акценти, що не піддаються однозначному розумінню і у віршах, і в прозі. На цю специфічну особливість борхесівського колажного письма часто звертають увагу дослідники його творчості, підкреслюючи ключову для письменника проблематику метафори, символу, алегорії. Осмислюючи ці тексти, розумієш, що їх автор — філософськи мислячий художник слова з притаманною йому ерудицією, котрий тонко відчуває і по-

етично відтворює символіку світу. Отже, метою статті є визначення філософсько-поетичних вимірів цього світу.

Для Борхеса характерне значною мірою ірраціональне розуміння речей, подій, процесів. У його сприйманні вони постають як примарний, невловимий прояв реальності, що постійно змінюється. Для рефлексуючого суб'єкта вона — феномен уявлення, за яким криється глибинна невідома сутність, що, за І. Кантом, перебуває «в собі». Її, як відомо, А. Шопенгауер називав «світовою волею». Звідси нахил письменника до взаємозаміщення в текстах, до роздвоєння власного «Я» (використовуються метафори «дзеркала» і «задзеркалля», «двійника» та ін.). Невизначність, постійна мінливість буття викликають у Борхеса глибоку душевну тривогу, відчуття покинутості і неприкаяності. Як результат — самоусвідомлення особистої загубленості у світі, втрата життєвих орієнтирів. Людське життя, на його думку, нагадує блукання духу в безмежному лабіринті подій, що відбуваються в континуумі простору і часу.

Навіть не дуже обізаному у філософії читачеві впадає в око шанування Борхесом таких знакових для світової думки постатей, як Геракліт, Парменід, Зенон, Платон, Арістотель, Плотін, Паскаль, Спіноза, Берклі, Вольтер, Кант, Шопенгауер, Бубер. Із зазначених вище й інших, не названих мною філософів, теологів, середньовічних мистиків йому ближче до серця двоє — Геракліт і Шопенгауер. І не має значення, що вони — представники різних історичних епох і репрезентанти різних стилів мислення. Кожний з них у своїх роздумах по-своєму осмислює буття і, як зазначає Борхес, їхні філософські версії, взаємодоповнюючи одна одну, формують певні філософські виміри світу. Переважно в контексті гераклітівської і шопенгауерівської світоглядних систем, що охоплюють універсум у цілому і буття людини зокрема, намагається визначити своє світорозуміння Борхес. В його основі — дві концептуально-сміслові, метафорично інтерпретовані ідеї. Перша з них: «Ми — час» (варіант: «ми — ріки») і друг: «Світ — безодня і лабіринт безцільно блукаючого людського духу».

Звичайно, ці ідеї у творчості Борхеса не представлені в, так би мовити, «чистому» вигляді. Вони часто перехрещуються і взаємопроникають одна в одну, але вельми виразно виявляються як у його поезії, так і в новелістиці. Характерним у цьому сенсі є вірш «Мистецтво поезії». На думку Борхеса, поезія, як і все мистецтво взагалі, існує немовби на тонкій межі яви і сну, життя і смерті:

И видит в бодрствованье — сновиденье,
Когда нам снится, что не спим, а в смерти —
Подобье нашей еженощной смерти,
Которая зовется «сновиденье».
...Провидеть в смерти сон, в тонах заката
Печаль и золото — удел искусства,

Бессмертный и ничтожный. Суть искусства –
Извечный круг рассвета и заката¹
[1, с. 46].

Поетичне світосприйняття — це рефлексування дійсності в символах, за якими — невиявлена до кінця сутність, що немовби перебуває по ту сторону дзеркала. В задзеркаллі невизначено проявляються риси примарної реальності:

По вечерам порою чьи-то лица
Мы смутно различаем в зазеркалье.
Поэзия и есть то зазеркалье,
В котором проступают наши лица.
[1, с. 46].

Поетична — така ж плінна і невловима реальність духу, як і саме буття, що закарбоване в діалектичних формулах Геракліта:

Она похожа на поток бескрайний,
Что мчит, недвижим, — зеркало того же
Эфесца ненадежного, того же
И нового, словно поток бескрайний.
[1, с. 47].

Для світосприйняття Борхеса характерним є навіяне гераклітівською діалектикою метафоричне сприйняття життя, як «ріки часу». Цей часовий потік змиває «діла» минулих днів, невблаганно забирає з собою він й усі ці дні. Поет запитує сам себе:

Где след этих дней, которые принадлежали тебе,
сплетались из бед и удач и были твоей вселенной
[1, с. 52].

І відповідає:

Все они смыты мерной рекой времени,
и теперь ты — строка в указателе
[1, с. 52].

«Що наше життя?!» — традиційно запитують мислителі і поети, зокрема Борхес. «Павутиння найбанальніших дрібниць» — така його відповідь. Доки живе людина, доти вона намагається знайти сенс буття, але ці спроби марні: життя плінне, його сенс невловимий, усе, що існує, поглинає безодня часу. Пам'ять про пережите перетворюється на забуття. Що ж залишається? Залишаються «сліди» — результати діяльності, що визнають або не визнають нащадки, але рано чи пізно і ці «сліди» щезнуть у небутті. «Ми створені із часу і попелу», — відзначає Борхес [1, с. 57]. Говорячи про пам'ять і забуття, він вдається до метафоричного порівняння: все, що залишається — це «попіл» як символ забуття:

но дни — это паутина банальнейших пустяков,

¹ Усі поезії Х. Л. Борхеса в цій статті надано в перекладі з іспанської російською мовою.

и разве не лучше остаться самой золой,
из которой слагается забвеньё?
...Лишь миф последний уголь в этой серой
золе времени — еще напомнит въяве...
[1, с. 45].

Згадуючи про духовний символ своєї батьківщини (Аргентини), зокрема про всесвітньо відомий танець танго, поет з легким смутком констатує: все минуло, немає вже тих «апостолів відваги», «відчайдушних сміливців», котрі під прекрасні мелодії із захопленням танцювали танго на площах міст, міських околиць і передмість.

Где вы теперь? — о тех, кого не стало,
Печаль допытывается, как будто
Есть область мира, где одна минута
Вмещает все концы и все начала
[1, с. 56].

Отже, те, що залишилося від минулого в нашій пам'яті — «сірий попіл часу», мелодії знаменитого танцю («живе в акордах те, що за-непало»).

Они теперь в мелодии, и в беспечных
Аккордах несдающейся гитары,
Чьи струны из простой милонги старой
Ткут праздник доблестных и безупречных
[1, с. 47].

У контексті гераклітівської діалектики Борхес вдається ще до однієї метафори: час створює «тканину» буття з явного і неявного. Реальність і міраж, ява і сон — з цих «ниток» тчуться дні нашого життя. Тчеться «міражний світ, що від буденного явніший». Але час не тільки тче «килим» життя, а й неминуче розпускає його.

Назначенный мне волей всемогущей,
Что, сном и яви меру положив,
Сегодня ткет из них мой день грядущий,
Чтоб распустит однажды все, чем жив
[1, с. 54].

В цьому сенсі співзвучними борхесівській метафоричній поетиці є вірші іншого видатного поета ХХ ст. — Й. Бродського:

Дни расплетают тряпочку, сотканную Тобою,
И она скукоживается на глазах, под рукою.
Зеленая нитка, следом за голубою,
становится серой, коричневой, никакою
[2, с. 401].

Поетично осмислюючи все те ж запитання — «Що наше життя?!» в контексті ідей великого Ефесця (тобто Геракліта, котрий, як відомо, проживав у місті Ефесі), Борхес констатує: ніхто і ніщо не зможе вберегтися від щезання в потоці часу [1, с. 55].

Несет вода неудержимой Роны
Мой новый день вчерашнего взамен,
Что снова канет, завтрашним сметенный,
Как пламенем и солью — Карфаген.
[1, с. 55].

Звернемо увагу на ще один зразок філософсько-поетичної рефлексії поета:

Мы — время. Мы — живое воплощенье
той Гераклитовой старинной фразы.
Мы — капли, а не твердые алмазы.
Мы — влага не затона, а теченья
[1, с. 86].

Десь там, «на небесах», доля кожного з нас і наш шлях завідомо визначені в часі, кінець неминучий. Намагаючись зрозуміти призначення людини, намалювати її життєву стратегію, Борхес немовби обрамляє метафоричними образами світла і п'їтьми саме людське життя:

Бег часов — рутина
Пружинного завода. Год единый
В своей тщете анналов мира стоит.
Между рассветом и закатом снова
Пучина тягот, вспышек и агоний:
Тебе ответит кто-то посторонний
Из выцветшего зеркала ночного.
Вот все, что есть: ничтожный миг без края,
И нет иного ада или рая
[1, с. 60].

Життя, на думку поета, — це ад і рай одночасно і не слід шукати їх у потойбічному світі. Ми — їхні творці: замовники, креатори і споживачі. І ще не відомо, який із цих двох феноменів має пріоритетне значення. Якщо вірити А. Шопенгауеру, ад має першість у людському житті — у минулому, теперішньому і, з великою ймовірністю, в майбутньому часі. Упродовж життя періоди страждань і агоній переважають години благополуччя і щастя. Насправді істинний рай — це «загублений рай» — підсумовує Борхес [1, с. 410].

Ідея, що всесвіт в цілому і людське буття зокрема, — це лабірент щодо можливості їх пізнання, органічно поєднується поетом-мислителем з уявою проплинність усього існуючого. Ці дві форми світоглядної рефлексії утворюють у його уяві специфічну філософсько-поетичну картину світу. Перша з них репрезентує просторове, друга — часове світобачення, в сукупності ж вони утворюють певний світоглядний просторово-часовий континуум, складовою якого і є буття людини у світі. Останнє інтерпретується Борхесом як безладне, хаотичне «ткання» життя, але тканина, що утворюється, нетривка. У будь-якому разі її візерунок невиразний і чітко не окреслений.

Виявляється, що людина перебуває в примарній реальності, а її життя уподібнене блуканню в лабіринті без дороговказної нитки Аріадни. Вона намагається самовизначитися у світі, а це, згідно з Борхесом, є не що інше, як «сумбурний перелік, в який людину помістили невідомо для чого». В хаосі буденного життя, котре складно осягнути розумом, кожна річ, будь-яка подія здаються загадкою, криптограмою, людина не знаходить провідних орієнтирів і немовби втрачає себе.

«Але може ще не все втрачено? — розмірковує Борхес. — Адже існують певні дороговкази — магичні знаки і символи, що скеровують нас по правильному шляху?» На жаль, констатує він, такого шляху не існує, усі шляхи помилкові, зрештою всі вони ведуть до останньої межі — смерті. У вірші «Компас» він пише:

Но за словами — то, что внесловесно.
Я понял тягу к этой тьме безвестной
По синей стрелке, что устремлена
К последней неизведанной границе
Часами из кошмара или птицей,
Держащей путь, не выходя из сна.
[1, с. 53].

Людина приречена постійно мучитися в роздумах стосовно правильності визначеного шляху, вона створює теоретичні версії щодо виходу з безцільного життєвого лабіринту, але все це не приводить до успіху. «Усім відомий давньогрецький лабіринт, що містить усього лише одну-єдину пряму лінію. На цій лінії заблукали безліч філософів...» — відзначав Борхес [1, с. 181].

Одним із сміливців, що намагалися розгадати тайни всесвітнього лабіринту, він вважає Б. Спінозу. Цей мислитель здійснив грандіозну спробу зробити наші ідеї чіткими, за допомогою світла розуму розірвати пільму пізнання. Через лінзи, які шліфує, заробляючи на хліб насущний, він бачить світ розумно побудованим: адже для нього світ і Бог — єдина суть.

Он точит линзу без конца и края —
Чертеж Того, Кто суть Свои созвездья.
[1, с. 62].

«Хто на світ дивиться розумними очима, на того і світ дивиться розумно», — так говорив раціоналіст Гегель, ґрунтуючись на вченні Спінози про розумну Субстанцію. Для Спінози, як і для Гегеля, світ — прозорий кристал, він не дає приводу для ірраціональних думок щодо його пізнання як начебто незбагненого лабіринту. А якщо припустити, що світ — лабіринт, то він цілком доступний для осягнення людським розумом, для пізнання входу, його звильстих шляхів і виходу з нього.

Почти прозрачны пальцы иудея,
Шлифующие линзы в полумраке,
А вечер жуток, смертно холодея.

(Как этот вечер и как вечер всякий).

Но бледность рук и даль, что гиацинтом
Истаивает за стенами гетто, —
Давно уже не трогает все это
Того, кто грезит ясным лабиринтом
[1, с. 62].

Борхес віддає належне філософському раціоналізму Спінози, але все ж йому ближче символічне світосприйняття. Світ — це «письмена Бога», для людського розуміння вони незбагненні і подібні до лабіринту. Розум може відгадати багато чого у світі, він шукає вічне в тимчасовому і тимчасове у вічному, але сутність буття йому не під силу збагнути. Людський рід — єдність тимчасового і вічного — він містить величезну кількість поколінь, які, залишаючи цей світ, передають естафету тим, хто тільки розпочинає життєвий марафон. В одному з борхесівських віршів батько звертається до сина з такими словами:

Не мной ты создан — всеми, кто доньше
Смешались бесконечными родами
И лабиринт, что начат при Адаме,
Вели братоубийственной пустыней
С тех зорь (теперь — мифических потемок)
До нас, передавая, как наследье,
Кровь, текущую в моем отце и деде
И вновь ожившую в тебе, потомок.
Все это — я. Мы все...
Я переполнен ими. Сущность вечна
Во временном, чья форма скоротечна
[1, с. 63].

І, звичайно ж, одним із програмних світоглядних віршів Борхеса, в яких розглядаються зазначені вище метафоричні ідеї, є вірш, що має назву «Лабіринт». Він свідчить, що поет, незважаючи на всі його симпатії до раціоналізму в розумінні світу і людини, все-таки схиляється до ірраціональної їх інтерпретації. «Що таке наш світ?» «Хто я в цьому світі?» — ці питання постійно ставить філософствующий поет.

Світ — загадка, сфінкс, усе в ньому — лише символи, які належить інтерпретувати, але які не підлягають остаточній розгадці. В цьому сенсі Борхесу імпонують роздуми французького письменника Леона Блуа. Ось один із них: «Немає на землі людини, котра могла б з упевненістю сказати: хто вона. Ніхто не знає, для чого він прийшов у цей світ, з чим співвіднести свої вчинки, свої почуття, свої думки, не знає навіть свого істинного імені, свого безсмертного Імені в пронизаних Світлом списках... Історія — це безкінечний літургійний текст, в якому йоти і крапки не менш значимі, ніж вірші, або ж цілі глави, однак смисл тих й інших нікому невідомий і глибоко прихований» [1, с. 523].

Світ — лабіринт і лабіринт цей — результат гри Бога. «Хто я?» — запитує Яго — один із літературних героїв п'єси Шекспіра — і промовляє дивні слова: «Я — це не я». Він не може ідентифікувати себе із собою в міражах поточного життя, що складається зі снів і уявлень. Життя — гра, світ — театр, ми всі ситуативно граємо різні ролі, але єдине, що нам не під силу — бути самими собою. Борхес наводить притчу, згідно з якою Шекспір явився перед Господом і звернувся до нього зі словами: «Я, який з'являвся в масках багатьох людей (маються на увазі дійові особи в п'єсах, створених драматургом), хочу стати одним — собою». І голос Господа відповів йому: «Я теж не я; як вигадав цей світ, як і ти свої творіння, дорогий Шекспіре, і ти — також примара мого сну, ти схожий на мене, тобто ти є все і ніщо (Fverything and nothing)».

Філософсько-поетична метафоричність дозволяє Борхесу визначити свій світогляд: всесвіт — це велетенський лабіринт, людина існує в ньому, але вона не має ні поводиря, ні провідної нитки для виходу з нього. Ось як ці думки відтворює поет:

Дверь не ищи. Спасения из плена
Не жди. Ты замурован в мирозданье,
И нет ни средоточия, ни грани,
Ни меры, ни предела той вселенной.
Не спрашивай, куда через препоны
Ведет, раздваиваясь на развилке,
Чтоб снова раздвоиться на развилке,
Твоя дорога
[1, с. 65].

Але як бути з присутністю Бога у створеному ним світі? Можливо, універсум лише здається нам лабіринтом, він — тільки наша уява і не більше того? Можливо ми ще не знайшли той ключ пізнання, який відкриває нам двері до цієї світової таємниці? Можливо, світ — логічно продуманий витвір Бога, в якому кожна річ, кожне явище необхідні і без них неможлива вся мозаїка Всесвіту? Поет констатує: навколо нас незчисленна кількість речей, предметів, істот, котрі, судячи з усього, необхідні в цьому світі.

... Сколько разных
Предметов, караулящих вокруг, —
Незрячих, молчаливых, безотказных
И словно что-то затаивших слуг!
Им нашу память пережить дано.
Не ведая, что нас уж нет давно
[1, с. 66].

Можливо, світ так сконструйований Творцем, що кожний феномен — від зірки до мурашки — абсолютно необхідні складові єдиної всесвітньої симфонії? Про це розмірковує поет, осмислюючи множинність речей і їх місце у світовому задумі Творця.

А в наших землях преизбыток звезд.
И человека преизбыток. Столько
Династий насекомых и пернатых
Звездистых ягуаров, гибких змей,
Растущих и сливающихся веток,
Листвы и кофе, капель и песка,
Давящих с каждым утром, усложняя
Свой тонкий и бесцельный лабиринт!
А вдруг любой примятый муравей
Неповторим перед Творцом, избравшим
Его для воплощенья скрупулезных
Законов, движущих весь этот мир?
[1, с. 72].

Якщо мислити від супротивного і не сприймати ідею творіння світу Богом, заперечувати теологічну складову світобудови, то остання нагадуватиме хаотичну множинність феноменів, довільно існуючих і не пов'язаних один з одним.

А если нет, тогда и мирозданье –
Сплошной изъяз и тягостный хаос
[1, с. 72].

Розшифровуючи «письмена Бога», людина перш за все намагається зрозуміти, ким є вона в цьому світі і для чого вона створена. Згідно з Борхесом, людина — це Невідоме, лабиринтна істога з притаманною їй нерозгаданою таємницею. На відміну від речей, існуючих живих істот, вона приречена на самопізнання, в цьому полягає її трагедія як «мислячої очеретини», про що говорив Б. Паскаль. Сутність цієї трагедії полягає в тому, що, усвідомлюючи себе, вона не знаходить чіткої відповіді на одвічні запитання: звідки вона, хто вона і яке її майбутнє? Якщо людина — творіння і знаряддя Іншого, то хто Він? Думка про те, що вона — створіння Бога — тільки відсуває поставлені питання в глибину пошуку смислу всього існуючого.

Вдруг и путь людской,
Ведущий нас от радости к страданью, –
Орудие Другого? Он незрим.
Здесь не помогут домыслы о Боге,
И тщетны колебания, тревоги
И плоские мольбы, что мы творим.
Чей лук стрелой, летящею поныне,
Послал меня к неведомой вершине?
[1, с. 77].

Порівнюючи оптимістичне висловлювання Джордано Бруно («Ми можемо з упевненістю стверджувати, що у Всесвіті — всюди центр або, що центр Всесвіту знаходиться всюди, а коло ніде») з трагічно-песимістичним твердженням Б. Паскаля («Всесвіт — це страхітлива сфера, центр якої всюди, а коло ніде»), Борхес відзначає, що людям,

мабуть, духовно ближча думка Б. Паскаля. Адже для нього абсолютний простір став лабіринтом і безоднею. Він жахається Всесвіту, хоче знайти відряду в Богові, але і Бог для нього, як для раціоналіста, не більша втіха, ніж жакликий Всесвіт. Філософ у розпачі докоряв небозводу за його мовчання і порівнював життя землян з життям людей на малесенькому острові, що загубився в безмежному океані. Допустиме і таке припущення: можливо, ми, люди, — перші поселенці космосу і космос втішається з цього факту. У зв'язку з ним І. Бродський зауважував:

...Не менее вероятно,
что знаменитая неодоушевленность
космоса, устав от своей дурной
бесконечности, ищет себе земного
пристанища, и мы — тут как тут
[2, с. 584].

Таким чином, запитання: «Хто я в цьому світі?» залишається відкритим. «Я» — це постійно змінювана сутність. «Не пам'ятаю імені, але я не Борхес», — констатує поет.

Я тот, кто примиряется с судьбою...
Я запоздавший школьник поседевший...
Я тот, кто знает: он всего лишь эхо...
Я тот, кто лишь во сне бывал собою.
[1, с. 81-82].

Борхес знову і знову ставить сам собі (й усім нам) одне і те ж запитання і відповідає на нього словами Сократа: «Я знаю, що нічого про себе не знаю». Він немовби радить читачеві: «Не слід утішатися своїми знаннями про світ і про себе. Тверезо оцінюй свої можливості пізнати світ і самого себе в цьому світі, користуйся можливістю жити і творити, що дарована тобі».

Я знаю будет некий день
и чей-то голос мне откроется въяве:
«Ты больше не посмотришь на луну.
Исчерпана отпущенная сумма
секунд, отмеренных тебе судьбой.
Хоть в целом мире окна с этих пор
открой. Повсюду мрак. Ее не будет».
Живем, то находя, то забывая
луну, счастливый амулет ночей.
Вглядись позорче. Каждый раз — последний.
[1, с. 85].

Підсумовуючи роздуми про філософсько-поетичні уявлення Борхеса, можна констатувати: в розумінні місця і ролі людини у Всесвіті він, — хоч і поміркований, але все-таки оптиміст.

Мы — реки, что дорогою заветной
бегут к морям. Потемки беспросветны.

Минуєт все. Ничто не повторится.
Своей монеты память не чеканит.
Но что-то потайное в нас не канет
и что-то плачущее не смирится.
[1, с. 86].

Поет дійшов висновку: незважаючи на те, що люди — каплі гераклітової ріки часу і тече вона в безпросвітних сутінках, у людській душі жевріє надія. Коли-небудь все таємне стане трішечки зрозумілим і людина усвідомить: вона — така ж необхідна частинка універсуму, як і безліч інших частинок, і без неї світ був би неможливим.

Список літератури

1. Борхес Х.Л. Стихотворения. Новеллы. Эссе : сб. : пер. с испан. / Х. Л. Борхес. — М. : НФ «Пушкинская библиотека», ООО «Издательство АСТ», 2003. — 618 с.
2. Бродский И. Серия Избранные / И. Бродский. — М. : Зебра Е, ЭКСМО, 2003. — 591 с.

Надійшла до редколегії 23.05.2011 р.